

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

نقش زمان و مکان در اجتهاد

نام و نام خانوادگی دانشجو:

زهرا رضوی

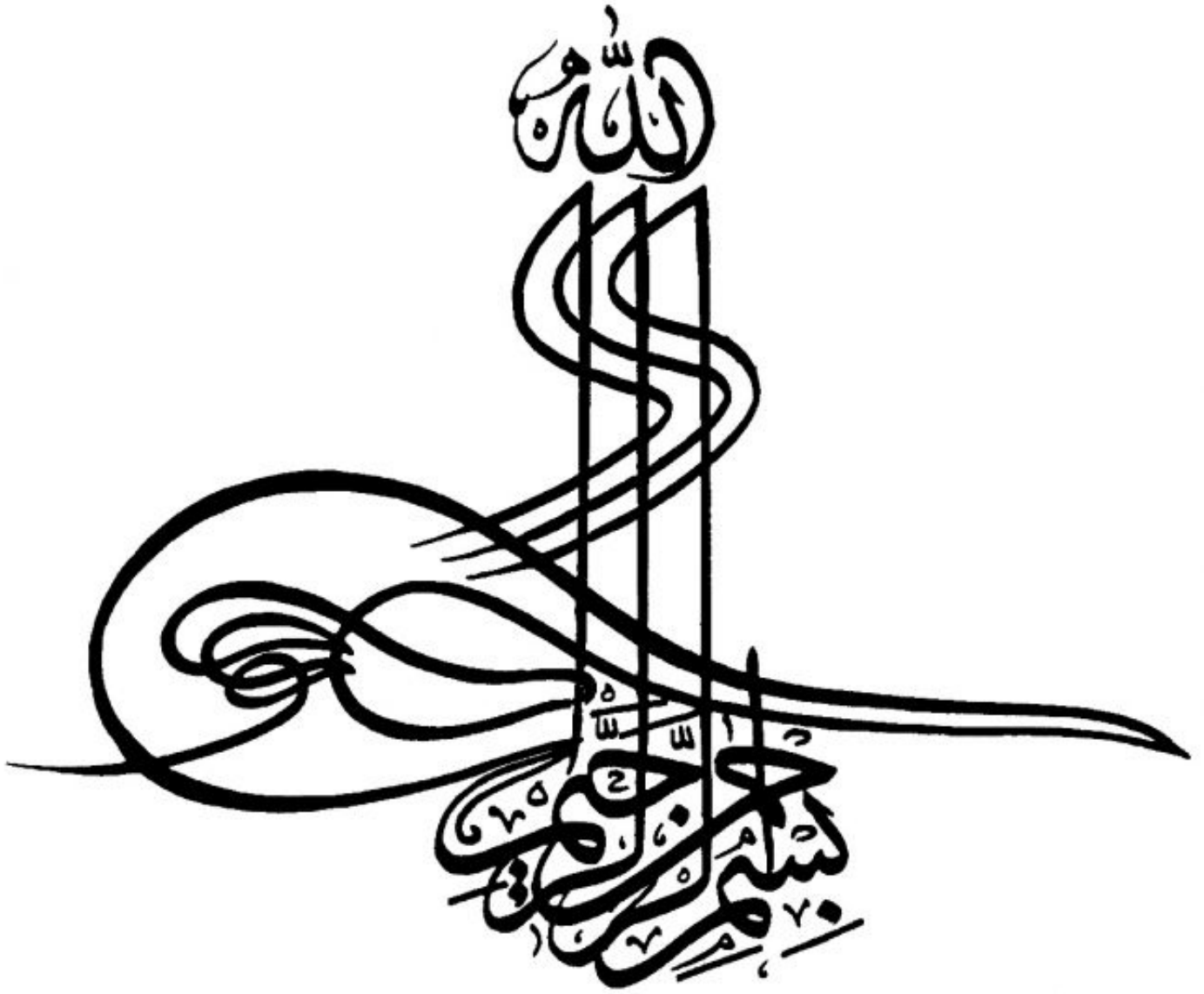
استاد راهنما:

جناب آقای دکتر خسرو نشان

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمد حسین گنجی

تابستان ۱۳۸۸

قدم:

اروخ پاک و آن را در شان و نرشان وده ات: «اما یدانه یذب م
اسال او م مرا».

قدم ما بان و در روارم ابا او ره می امان و ، ان و مر . می عم و
یا ، خاران و و ورسا ، ا . ون (ع) آنا و در آن مام دوران زری و
ل راه را ام وار وده و واره ن و را ما و تا نگاه می ام ند.

قدم مر و رکارم ورا ان راه ایاری و سارت و دوز آن وان دات
م و و ن د.

تدو :

مد و پاس وردگاری را نزد ماتل و اریدن و وق و دن راه ق و او ار ری خام

الایاء (ص) وال ت و مارت (ع) را طا و د.

و د لازم و دام از ز مات، ات و را مان ی ساز ره ی مام اساید ر واری ول دوران

ل از مرشان ب ض و ده ام و پاس اری مام.

ن از مام ر واری ل کلات و سال ان راه ایاری و ده ارتد و م و ص

اتادرا ماناب آ سی دمر مروشان و اتاد شاور ناب آ سی دمر و از راور نان و ق

روزا ون ای اشان ط مام.

پیمان از مروان اتعدادارم کان و و اص ان رسا را ن ض ان و ده و باز با

مر رابردیه را مان ماندو مان و رازا جا ز اباند.

باقدم ا مرام

زار وی

چکیده

قرآن کریم کمال و جاودانگی دین اسلام را گزارش کرده است؛ اما توسعه تمدن بشری و گسترش فرهنگ و ارتباطات اجتماعی در گذر زمان، مسائل و موضوع‌های نوینی را پدید آورده که پاسخگویی به آنها پرسش‌های فراوانی را فراروی مسلمانان قرار داده است. سؤال اساسی که موضوع بحث و بررسی این رساله می‌باشد، عبارت است از این که: دین برای رویارویی با پدیده‌های نو و احکام مسائل جدید دنیای مدرن چه راهکاری دارد؟ ابتدا با تعریف اجتهاد و توصیف مباحث عمده‌ی پیرامون آن، سپس روند همسوئی و تطبیق کردن احکام با تحولات جدید اجتماعی و رویارویی روز آمد شریعت اسلام با بحران‌های معرفتی و معنوی انسان بیان گردیده است، و در ادامه عوامل اثر گذاری تغییر و تحولات زمان و مکان در استنباط احکام توضیح داده شده است و در نهایت با بیان موارد متعدد نقش زمان و مکان در اجتهاد احکام اسلامی ضرورت و اهمیت این قاعده مستند گردیده است.

«فهرست مطالب»

هدف تحقیق.....	۱
پیشینه‌ی تحقیق.....	۱
روش کار و تحقیق.....	۲
مقدمه.....	۳
فصل اول: زمان، مکان، اجتهاد.....	۷
مبحث اول: زمان و مکان.....	۸
گفتار اول: معنای زمان.....	۸
۱- معنای فلسفی.....	۸
۲- معنای نسبی.....	۹
گفتار دوم: معنای مکان.....	۱۱
گفتار سوم: معنای فلسفی زمان و مکان.....	۱۲
مبحث دوم: اجتهاد.....	۱۳
گفتار اول: تعریف اجتهاد.....	۱۴
۱- واژه‌ی اجتهاد در لغت.....	۱۴
۲- واژه‌ی اجتهاد در اصطلاح.....	۱۵
الف: تعاریف اهل سنت.....	۱۵
ب- تعاریف علمای شیعه.....	۱۵
۳- واژه‌ی اجتهاد در قرآن.....	۱۹
۴- واژه‌ی اجتهاد در حدیث.....	۱۹
۵- واژه‌ی اجتهاد نزد علما و فقهای اسلامی.....	۲۰
گفتار دوم: پیشینه و زمینه‌های پیدایش اجتهاد.....	۲۰
۱- اجتهاد در زمان پیامبر(ص) در مدینه.....	۲۱
۲- اهل سنت و اجتهاد.....	۲۴

۲۶	۳- شیعه و اجتهاد
۲	۴- تفاوت‌های دو مذهب در اجتهاد
۳۰	گفتار سوم: ضرورت اجتهاد
۳۰	۱- عدم صراحت کتاب و سنت
۳۰	۲- فاصله از عصر تشریح
۳۱	۳- پیدایش مسائل جدید
۳۳	گفتار چهارم: ضرورت تحول در اجتهاد
۳۳	۱- تحول کمی اجتهاد
۳۴	الف- محدود بودن اجتهاد در طول تاریخ
۳۴	ب- پیدایش زمینه برای فقه
۳۵	۲- تحول کیفی اجتهاد
۳۵	گفتار پنجم: اجتهاد و اقسام آن
۳۵	۱- اجتهاد به رأی
۳۵	الف- قیاس
۳۶	ب- استحسان
۳۶	ج- استصلاح
۳۶	۲- اجتهاد مصطلح شیعه
۳۷	گفتار ششم: انواع اجتهاد از لحاظ حجت‌ها
۳۷	۱- انواع اجتهاد از دیدگاه شیعه
۳۷	الف- اجتهاد عقلی
۳۸	ب- اجتهاد شرعی
۳۸	۲- انواع اجتهاد از دیدگاه علمای اهل سنت
۳۸	الف- اجتهاد بیانی
۳۸	ب- اجتهاد قیاسی
۳۸	ج- اجتهاد استصلاحی

مبحث سوم: معنای تأثیر زمان و مکان بر اجتهاد.....	۳۹
۱- تفسیر اول از «تأثیر زمان و مکان در اجتهاد»	۳۹
۲- تفسیر دوم از «تأثیر زمان و مکان در اجتهاد»	۴۰
۳- تفسیر سوم از «تأثیر زمان و مکان در اجتهاد»	۴۲
۴- تفسیر چهارم از «تأثیر زمان و مکان در اجتهاد»	۴۴
مبحث چهارم: جهات تأثیر در اجتهاد	۴۷
۱- تأثیر زمان و مکان بر اجتهاد از طریق تکامل و رشد فکری بشر	۴۷
۲- تأثیر زمان و مکان بر اجتهاد از طریق رشد علوم درون حوزوی	۴۷
۳- تأثیر زمان و مکان بر استنباط احکام از طریق علوم برون حوزوی	۴۸
۴- تأثیر زمان و مکان بر فهم ادله (کتاب و سنت)	۵۰
۵- تأثیر زمان و مکان بر استنباط از طریق در نظر گرفتن حکومت به عنوان فلسفه عملی تمامی فقه	۵۲
فصل دوم: ماهیت و مشروعیت بحث زمان و مکان	۵۴
مبحث اول: جایگاه مسأله زمان و مکان	۵۵
مبحث دوم: ماهیت	۵۷
گفتار اول: نظریه های موجود درباره تاثیر زمان و مکان	۶۱
۱- نظریه افراطی	۶۱
۲- نظریه تفریطی	۶۲
۳- نظریه اعتدالی	۶۳
۴- نظریه قابل قبول و رد سایر نظرها	۶۳
گفتار دوم: تحریم حلال و تحلیل حرام	۶۷
گفتار سوم: زمان و مکان و پاره‌ای از شبهات و رفع آن‌ها	۶۹
۱- منافات با دسته‌ای از روایات	۷۰
الف: روایات حلال محمد (ص)	۷۰
ب: منافات با حدیث «ان الله تبارک و تعالی فی کل واقعه حکما»	۷۴
۲- زمان و مکان و استلزام فقه جدید	۷۴
۳- زمان و مکان تنها راه علاج مشکلات فقهی	۷۵

- ۴- زمان و مکان و استلزام قبول فقه اهل سنت ۷۵
- ۵- زمان و مکان و بدعت ۷۶
- مبحث سوم: مشروعیت ۷۸
- گفتار اول: اقوال علمای عامه و خاصه درباره نقش زمان و مکان ۷۸
- ۱- دیدگاه عالمان اهل سنت ۷۸
- ۲- دیدگاه عالمان شیعه ۸۱
- گفتار دوم: تفاوت میان تفکر شیعه و اهل سنت ۹۱
- فصل سوم: حدود و دامنه تأثیر زمان و مکان ۹۴
- مبحث اول: تبیین مفهوم حکم، موضوع، متعلق و تفاوت آن‌ها ۹۵
- گفتار اول: حکم و اقسام آن ۹۵
- گفتار دوم: موضوع و متعلق ۹۷
- گفتار سوم: تفاوت موضوع و متعلق ۱۰۰
- گفتار چهارم: رابطه حکم و موضوع ۱۰۲
- مبحث دوم: تغییرات گوناگون حکم در رابطه با زمان و مکان ۱۰۴
- مبحث سوم: تغییرات گوناگون موضوعات در رابطه با زمان و مکان ۱۱۱
- مبحث چهارم: تغییر حکم شرعی یا تغییر مصداق ۱۲۲
- مبحث پنجم: عرف و تشخیص موضوع ۱۲۴
- گفتار اول: تعریف عرف ۱۲۵
- گفتار دوم: نحوه شکل‌گیری عرف ۱۲۵
- گفتار سوم: رجوع به عرف ۱۲۶
- گفتار چهارم: عرف عصر ۱۲۷
- گفتار پنجم: زمان و مکان و مساله عرف ۱۲۷
- مبحث ششم: احکام ثابت و متغیر ۱۳۰
- گفتار اول: احکام اسلامی و ثبات و تغیر ۱۳۰

- گفتار دوم: معیار ثابت و متغیر..... ۱۳۳
- گفتار سوم: تبعیت احکام از ملاک‌ها ۱۳۶
- گفتار چهارم: نتیجه‌ی ثابت و متغیر ۱۳۸
- مبحث هفتم: عبادات و معاملات ۱۴۰
- گفتار اول: عبادات ۱۴۰
- گفتار دوم: معاملات ۱۴۱
- گفتار سوم: تاثیر زمان و مکان در ملاکات احکام ۱۴۳
- الف- ملاکات احکام عبادی ۱۴۳
- ب- ملاکات احکام معاملی ۱۴۴
- گفتار چهارم: عدم تعقل پویایی در استنباط احکام عبادات ۱۴۵
- گفتار پنجم: ۱۴۷
- بخش اول: عدم تغییر پذیری شریعت در بخش عبادات ۱۴۷
- الف- آیات دال بر عدم تغییر پذیری شریعت در عبادات ۱۴۷
- ب- تلقی موضوع و حکم در عبادات از شارع ۱۴۸
- بخش دوم: تغییر پذیری شریعت در بخش معاملات ۱۴۸
- الف- معنای تغییر پذیری شریعت در بخش معاملات ۱۴۸
- ب- سبب تغییر پذیری شریعت در بخش معاملات ۱۴۹
- فصل چهارم: موارد و مصادیق تاثیر زمان و مکان ۱۵۱
- مقدمه ۱۵۲
- مبحث اول: احکام فقهی ۱۵۴
- الف- احتکار ۱۵۴
- ب- زکات ۱۵۶
- ج- مصرف زکات ۱۵۷

- د- شطرنج ۱۵۹
- هـ- مجسمه سازی ۱۶۱
- مبحث دوم: مسائل سیاسی و اجتماعی ۱۶۴
- الف- سکوت حضرت علی (ع) ۱۶۴
- ب- پذیرش حکومت از سوی حضرت (ع) ۱۶۴
- ج- نرمش قهرمانانه امام مجتبی (ع) ۱۶۵
- ح- قیام خونین سالار شهیدان (ع) ۱۶۵
- خ- تشکیل حوزه علمیه بسیار گسترده از سوی امام باقر و امام صادق (ع) و ۱۶۵
- د- شکل لباس ۱۶۵
- ر- رنگ کردن مو ۱۶۶
- ز- تربیت فرزند ۱۶۶
- س- برخورد با اسیران ۱۶۶
- ش- فروش ادوات جنگی به مخالفان ۱۶۷
- ص- تنباکو ۱۶۷
- ض- رابطه با اسرائیل و آمریکا ۱۶۸
- ط- پذیرش قطعنامه ۱۶۸
- مبحث سوم: قراردادها و معاملات ۱۶۹
- الف- قلمرو قراردادهای اسلامی ۱۶۹
- ب- مصادیق جدید ۱۷۰
- ۱- بورس اوراق بهادار ۱۷۰
- ۲- حقوق مالکیت‌های فکری ۱۷۱
- ۳- بیمه ۱۷۲
- ۴- پزشکی ۱۷۳
- ۴-۱- خرید و فروش خون ۱۷۳
- ۴-۲- خرید و فروش اعضای بدن ۱۷۴
- مبحث چهارم: احوال شخصیه ۱۷۶

الف- جایگاه ارزش خانواده	۱۷۶
ب- عده زن پس از طلاق	۱۷۷
مبحث پنجم : حقوق جزای اسلامی	۱۷۸
مقدمه	۱۷۸
الف- مساله عاقله	۱۷۸
ب- اجرای حدود	۱۷۹
ج- نقش زمان و مکان در تعیین دیه	۱۷۹
نتیجه گیری	۱۸۳
منابع و مأخذ	۱۸۵

چکیده انگلیسی

هدف تحقیق

نقش گذر زمان و دگرگونی و تحول فرهنگ و ارتباطات اجتماعی در پرتو آن و اثر جغرافیای مکان‌های متفاوت در تغییر جوهره‌ی تمدن و فرهنگ آدمی برجسته و روشن است. منطبق با همین مقتضیات زمان و مکان خداوند متعال برای راهنمایی و هدایت بشر پیام‌آوران وحی را یکی پس از دیگری مبعوث و دین الهی را به تدریج نازل کرده است و حتی در خاتمه بعثت انبیاء عظام، آموزه‌های دینی اسلام را توسط حضرت محمد(ص) به تدریج ارسال و به عنوان دین نهایی و کامل معرفی نموده است.

مسئله اساسی و محوری که هدف این تحقیق است اینکه نه تنها تغییر و تحولات اجتماعی متوقف نشده است بلکه سرعت رو به افزایش آن‌ها موضوع‌ها و مسائل پیچیده و گسترده‌تری را فراروی انسان‌ها قرار داده است. بنابراین راز ماندگاری اسلام و بی‌نیازی انسان از پیامبران بعدی در بخش احکام و مقررات عملی چیست؟

به عبارت دیگر علی‌رغم قبول تطور و تغییر پیوسته زندگی اجتماعی انسان از ابتدای تشریح تا زمان صدور شریعت حضرت محمد (ص)، چگونه یکباره اسلام دین جاودانه برای همه‌ی زمان‌ها و مکان‌ها معرفی می‌شود؟

راهکارهای دین اسلام برای پاسخگویی و حل مسائل جدید جامعه و وظیفه عملی مکلف، بر اساس کدامین معیار و اصول شرعی امکان پذیر است که دیگر احتیاجی به نزول دین جدید احساس نشده و نبوت الهی خاتمه پذیرفته است.

پیشینه‌ی تحقیق

نقش زمان و مکان در اجتهاد از همان آغاز ظهور اسلام جزء آموزه‌های دینی اسلام بوده است به همین علت با مطالعه تاریخ ادوار فقه و آثار فقها موارد و نمونه‌های زیادی از تأثیر

و کارکرد تحولات اجتماعی زمان و مکان در استنباط احکام مشاهده می‌شود، هر چند دو عنصر زمان و مکان کتاب یا باب فقهی مستقلی را به خود اختصاص نداده‌اند. با توجه به اینکه رویه فقهاء در کتب و نوشته‌های فقهی این است که کتاب فقهی خویش را به ابواب و فصول مختلف و با نظم و ترتیب تقسیم می‌کنند و در هر بخش از کتاب پس از طرح عناوین و قواعد کلی مسائل شرعی، موضوع‌های جدید و مباحث پیرامونی آن را مطرح و حکم آن را تعیین نموده‌اند، لیکن در میان فقهاء معاصر بعضی از آن‌ها با طرح مستقل مبحث زمان و مکان در اجتهاد در کتاب‌ها و یا مقالات ارائه شده به کالبدشکافی و تجزیه و تحلیل موضوع پرداخته‌اند. گر چه در کشور ما و بویژه در دانشگاه‌ها تاکنون کتاب جامعی در این خصوص تدوین نشده است اما کنگره‌های علمی اخیر پیرامون زمان و مکان سعی کرده است تا خدمت قابل قبولی را در این مورد ارائه دهد از جمله کنگره‌ی تهران با عنوان بررسی مبانی فقهی حضرت امام خمینی (ره) با موضوع نقش زمان و مکان در اجتهاد است. خلاصه اینکه با مطالعه پیشینه تاریخی، تاکنون زمان و مکان در اجتهاد به عنوان قاعده‌ای اساسی با همه ابعاد آن در کتاب مستقلی مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است.

روش کار و تحقیق

شیوه تحقیق نظری است و از روش‌های استدلالی فقه و حدیث و اصول فقه استفاده می‌شود و متدکار بر پایه گردآوری چهار عنصر کتاب‌ها، مقالات، مجلات و مصاحبه‌های نظریه‌پردازان فقهی است. ابتدا با طرح موضوع و تعیین فصول، زیر مجموعه آن با مطالعه‌ی کتابخانه‌ای، کار منبع شناسی و فهرست برداری انجام شد و پس از تأیید این مراحل توسط استاد نگارش متن آن آغاز شد.

مقدمه

احکام اسلامی و تحولات اجتماعی

این باور که اسلام آخرین دین الهی برای هدایت انسان در روند تاریخی نزول ادیان آسمانی است نه تنها مورد وفاق همه‌ی مسلمانان جهان است بلکه به حکم انصاف و اندیشه، با گذر زمان و تحولات اجتماعی و عدم ظهور پیام‌آورانی همانند موسی و عیسی (ع) و رسول اکرم (ص) اعجاز این گزارش قرآن و بقاء و جاودانگی دین اسلام به اثبات رسیده است.

اما توسعه تمدن بشری و گسترش فرهنگ و ارتباطات اجتماعی، مسائل و موضوع‌های نوینی را پدید آورده و پرسش‌های فراوانی را فرا روی مسلمانان قرار داده است. مسئله اساسی که معرکه آراء و تضارب افکار و اندیشه‌ی علمای اسلامی است عبارت از این است که، راهکار دین برای رویارویی با پدیده‌های نو و راه حل شناخت احکام مسائل جدید دنیای مدرن چیست؟ خاتم‌الانبیاء حضرت محمد (ص) راز ماندگاری دین و دوام و جاودانگی آن را در زمان‌ها و مکان‌های مختلف چگونه ممکن دانسته است، تا اسلام در فراز و فرود حوادث و تحولات بعدی به فراموشی سپرده نشود و با ادامه‌ی حیات، آدمی را به سر منزل مقصود که همانا خیر و سعادت این جهان و آن جهان است رهنمود شود.

سرعت تغییر و تطور دانش بشری و ارتباطات اجتماعی در دنیای معاصر به حدی است که در سده‌های اخیر عالمان نواندیش دینی را بر آن داشته است تا با بازنگری منابع اصیل اسلامی و مطالعه‌ی فرآیند اجتهاد در سیر تاریخی و بازخوانی متون مدون فقهای فرهیخته، راهبردهای کلیدی را بیابند و از طریق این قواعد، مسائل و موضوعات نوساخته را مطابق نظر شارع مقدس حل و فصل نمایند.

اقتدار و بالندگی بی‌بدیل قوانین و مقررات اسلام در جهان حاضر و جامع بودن احکام دینی از یک سو و تحریف شدگی و ناکارآمد بودن سایر ادیان الهی از سوی دیگر موجب گردیده است تا هر دانشمند اسلام‌شناسی هنگام ورود به این دایره با تفحص و تحقیق اندک، تردیدی در سر نپروراند و نظریه‌های چاره‌ساز اسلامی را برای پاسخگویی به سؤالات مذهبی در عصر جدید امری روشن و طبیعی قلمداد کند.

علی‌رغم اعتقاد راسخ اندیشه‌سازان و نظریه‌پردازان مسلمان به تحرک و پویایی دین یکی از عللی که باعث کندی کار در روند تطبیق کردن احکام دینی با تحولات جدید اجتماعی شده است عدم رویارویی روزآمد شریعت اسلام با مسائل معرفتی و معنوی انسان است و این امر ناشی از سلطه تمدن‌های خودساخته بشری به مدد فناوری‌های خویش در سراسر جهان و عقب راندن مسلمانان از اداره جوامع خود و اجرای احکام اسلامی است.

ناهماهنگی پرسش‌های تازه با جواب‌های داده شده از جانب عالمان اسلامی برای آن‌ها که فهم عمیق فلسفی و فقهی از اسلام ندارند و مکانیزم تأثیر زمان و مکان را در فقه فرانگرفته‌اند، مشکل‌آفرین شده است و همین پیامدهای منفی تکلیف می‌کند که طلایه‌داران پرچم اجتهاد و فقاہت موضوع نقش زمان و مکان در استنباط احکام و دستورات اسلامی را بررسی کنند و نحوه‌ی انطباق پدیده‌های نوین و فروع پدید آمده جدید را با اصول و قواعد کلی فقهی مشخص و وظیفه عملی مکلف را تعیین کنند.

ابوعلی سینا در بحث الهیات می‌نویسد: « کلیات احکام اسلامی ثابت و محدود هستند اما حوادث و مسایل جدید زیاد و نامحدودند. به همین دلیل ضرورت دارد که در هر زمانی گروهی متخصص در اصول کلی اسلام و آشنا و عارف به تحولات عصر خود، عهده‌دار استنباط احکام مسائل تازه بر مبنای کلیات گردند»^۱.

۱. محمد ابراهیم جناتی، نقش زمان و مکان در اجتهاد، چاپ اول، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران، ۱۳۷۴ ش، ص ۳۹۹

هم‌اندیشان فلسفی با ابن‌سینا نیز بر این عقیده صحه گذارده‌اند. چنانچه علامه طباطبایی (ره) در المیزان آورده است: «آیات قرآن و مفاهیم آن‌ها از نظر انطباق با مصادیق تازه مخصوص مورد نزول آیه نیست. بلکه در هر قضیه‌ای که از نظر ملاک با مورد نزول متحد و منطبق باشد همان حکم قرآنی جاری خواهد شد»^۱.

کیفیت تطبیق کردن حقوق موضوعه اسلام با تحولات اجتماعی تابع علم اصول و استنباط احکام اسلامی و قواعد و قوانین فقهی است و هرگونه غفلت و انحراف از این اصول مبنایی و اساسی منتج به نتیجه نخواهد شد.

چنانچه برخی نظریه‌پردازان با قبول نظریه تطبیق‌پذیری احکام اسلامی با تحولات اجتماعی و مسائل مستحدثه، با تعبیر نادرستی چون «تغییرپذیری احکام اسلامی» آن را به‌منزله تغییر دین در گذر زمان دانسته‌اند و گروهی دیگر از مستشرقین با اعتقاد به اینکه احکام اسلامی برابر آیات و روایات تغیر ناپذیر و ثابت هستند با این تصور ذهنی که تطبیق اصول عمومی حقوق اسلامی با پدیده‌ها و موضوع‌های جدید به مثابه تغییر در دین و اوامر و نواهی شرعی است، هر گونه برهان معارض عقیده خویش را بر نمی‌تابند.

امام خمینی (ره) می‌فرماید:

«اینجانب معتقد به فقه سنتی و اجتهاد جواهری هستم و تخلف از آن را جایز نمی‌دانم، اجتهاد به همان سبک صحیح است، ولی این بدان معنا نیست که فقه اسلام پویا نیست»^۲.

فرجام سخن اینکه انطباق و هماهنگی احکام کلی اسلام با مصادیق مستحدثه در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون، مسئله‌ای موردنیاز و فوق‌العاده حائز اهمیت است و نقش زمان و مکان به عنوان نکته‌ای که در قلب قوانین تشریحی اسلام برای پویایی و جاودانگی دین

۱. سید محمد حسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، مؤسسه علمی، بیروت، ۱۳۹۳ هـ.ق، ج ۳، ص ۶۷

۲. سید روح‌الله خمینی، صحیفه امام، ۳ جلد، چاپ اول، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران، ۱۳۷۸ هـ.ق، ج ۲۱، ص ۲۸۹

نهادینه شده است و راز ماندگاری و جامعیت احکام اسلامی است، در منابع استنباط احکام برجسته و روشن است.

با توجه به مطالب مذکور ضرورت همسوئی و سازگاری فقه با نیازهای دینی، اجتماعی و تکرار این سؤال که «قواعد اصول تشریحی فقه چه راه‌حلی را برای تطبیق و سازگاری دین با موضوعات دنیای مدرن ارائه می‌دهند؟» بر آن شدیم تا در این رساله نقش و کاربرد زمان و مکان در اجتهاد اسلامی به عنوان قاعده مستقل تحلیل و تفسیر گردد و تأثیر اوضاع و احوال فردی و اجتماعی و شرایط زمان و مکان در تشخیص احکام بررسی شود.

بنابراین در فصل اول واژه‌ها و اصطلاحات مقدماتی که در موضوع مؤثر هستند تعریف می‌شود و بعد از آن معنای تأثیر زمان و مکان بر اجتهاد تبیین می‌شود و در فصل بعد ماهیت و مشروعیت بحث از نظر علمای شیعه و اهل سنت مورد مطالعه قرار می‌گیرد و پس از آن به تبیین کلیدواژه‌هایی چون حکم، موضوع و متعلق پرداخته می‌شود که با اصل بحث رابطه‌ی مستقیمی دارند و در پایان نیز حدود دامنه‌ی تأثیر زمان و مکان و موارد و مصادیق آورده خواهد شد.

فصل اول

زمان، مکان، اجتهاد

مبحث اول: زمان و مکان

زمان به معنای وقت، هنگام، عصر و روزگار است، خواه این وقت کوتاه باشد یا بلند^۱ و جمع آن ازمنه است و مکان به معنای موضع، محل، موقعیت و فضا و جمع آن امکانه و اماکن می‌باشد^۲.

وقتی سخن از دو عنصر زمان و مکان و نقش آن در احکام اسلامی مطرح می‌گردد باید به معنا و مفهوم اصطلاحی آن در فقه توجه داشت زیرا هر کلمه‌ای در علوم و معارف انسانی کاربرد و مفهوم مخصوص همان علم را خواهد داشت و ممکن است دانشمندان یک علم از لغت یا واژه‌ای معنایی را اراده کنند که اهل فن و علم دیگری آن معنا و مفهوم را محور بحث و تفسیر قرار ندهند. بنابراین مفهوم اصطلاحی زمان و مکان در علوم دیگر از قبیل فلسفه و ریاضی و کلام مراد ما نیست.

گفتار اول: معنای زمان

زمان در دو معنا به کار می‌رود: معنای فلسفی و معنای نسبی.

۱- معنای فلسفی

زمان از دید فلاسفه عبارت است از: مقدار حرکت طبیعی فلکی که تجدید آن ذاتی است نه عرضی^۳.

زمان به این معنا، گذشته از این که میزان و سنجش برای خودش قرار می‌گیرد معیار و مقیاس نموده‌ها و ظواهر طبیعی نیز قرار می‌گیرد؛ به تعبیر دیگر سایر ظواهر طبیعی با زمان سنجیده و مقایسه می‌شوند.

1. لوئیس معلوف، المنجد، چاپ دارالمشرق، بیروت، ۱۹۸۶م، ذیل زمان

2. همان، ذیل مکان

3. محمدتقی آملی، شرح منظومه، ۱ جلد، چاپ اول، نشر کتابخانه اسلام، تهران، ۱۳۷۰ش، ص ۱۲۴